

Лещенко Г. П.

ЗМІСТОВІ І СТРУКТУРНІ ОСОБЛИВОСТІ УРОКІВ РОЗВИТКУ МОВЛЕННЯ У СЕРЕДНІХ КЛАСАХ ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОЇ ШКОЛИ ЗА КОМПЕТЕНТНІСНИМ ПІДХОДОМ

У статті розглянуто змістові і структурні особливості уроків розвитку мовлення у середніх класах загальноосвітньої школи за компетентнісним підходом. Презентовано дидактичну структуру уроків розвитку мовлення та шляхи комплексної реалізації усіх змістових ліній, що сприяє формуванню комунікативної компетенції як мети шкільного курсу української мови за компетентнісним підходом. Основну увагу зосереджено на тих структурних елементах уроку, які сприяють підготовці та створенню власних висловлювань на ситуаційній основі.

Ключові слова: комунікативна спрямованість шкільного курсу української мови, компетентнісний підхід, комунікативна компетенція, урок розвитку мовлення, ситуативні завдання, текст, дидактична структура, зміст уроку, структурні елементи, мовленнєво-комунікативні вміння.

В статье рассмотрены содержательные и структурные особенности уроков развития речи с использованием компетентного подхода, изложены основы дидактической структуры уроков этого типа, способствующие формированию коммуникативной компетенции как цели школьного курса украинского языка в системе компетентного образования. Основное внимание в статье сосредоточено на тех структурных компонентах уроков, которые способствуют подготовке и созданию собственных высказываний на ситуативной основе.

Ключевые слова: коммуникативная направленность школьного курса украинского языка, компетентный подход, коммуникативная компетенция, урок развития речи, ситуативные задания, текст, дидактическая структура, содержание урока, структурные элементы, коммуникативно-речевые умения.

The article considers the conceptual and structural features of the lessons of speech development on competency approach. Presented didactic structure lessons speech development, which contributes to the formation of communicative competence as a goal the school course of Ukrainian language for competency approach. Focus on those structural elements of the lesson, which contribute to the preparation and creation of own statements on situating basis.

Key words: communicative orientation of the school course of Ukrainian language, competence approach, communicative competence, lesson speech development, situational tasks, text, didactic structure, the content of the lesson, structural elements, speech-communicative skills.

Постановка проблеми. Уже більше десятиліття одним із пріоритетних напрямів реформування мовної освіти в Україні вважають упровадження компетентнісного підходу до навчання (Н. Бібік, Л. Варзацька, Н. Голуб, І. Гудзик, С. Єрмоленко, І. Кучеренко, Л. Мамчур, Л. Мацько, В. Ницета, В. Новосьолова, С. Омельчук, К. Пономарьова, О. Пометун, М. та О. Вашуленки, С. Трубачева, Г. Шелехова, А. Ярмолюк та інші), який передбачає формування комунікативної україномовної компетентності школярів як мети й результату шкільного курсу української мови [5]. Великим здобутком у реалізації цього підходу стало спрямування чинних нормативних документів на компетентнісний, когнітивно-комунікативний, особистісно зорієнтований, діяльнісний підходи, що зумовлюють чітке визначення результативного складника засвоєння змісту середньої освіти [10, с. 32]. Комунікативна компетенція як предметна, на думку вчених, – інтегративне явище, у складі якої виокремлюють мовленнєву, мовну, соціокультурну, діяльнісну компетенції, які своєю чергою об'єднують низку субкомпетентностей [4, с. 63]. Оновлений зміст мовної освіти також передбачає реалізацію усіх змістових ліній курсу «Українська мова»: мовленнєвої, мовної, соціокультурної, діяльнісної, які підпорядковані формуванню відповідних компетенцій [10]. Серед зазначених найважливішою є мовленнєва компетенція – здатність адекватно користуватися мовою в конкретних ситуаціях спілкування. А це передбачає сформованість умінь і навичок у всіх видах мовленнєвої діяльності, узагальнених мовленнєво-комунікативних умінь [4;5;8;9;12]. Проте спостереження за навчальним процесом, результати Державної атестації випускників початкової та середньої школи засвідчують труднощі у формуванні мовленнєво-комунікативних умінь, недостатньо високий рівень культури усного й писемного мовлення учнів основної школи. Отже, **проблема** полягає у невідповідності соціального замовлення суспільства на формування комунікативної компетенції учнів як мети вивчення української мови та відсутності належного методичного забезпечення реалізації комунікативної спрямованості уроків розвитку мовлення, низьким рівнем сформованості комунікативних умінь у випускників початкової та середньої школи. Таким

чином, дослідження шляхів і умов посилення комунікативної спрямованості уроків розвитку мовлення є надзвичайно **актуальним**, оскільки впливає на кінцевий результат мовної освіти в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми. Окремі складові комунікативної компетенції, умови її формування на уроках української мови в початкових класах досліджували Н. Бондаренко, М. Вашуленко, І. Гудзик, К. Пономарьова, О. Петрук, О. Савченко, О. Хорошковська, учнів загальноосвітньої школи – Л. Варзацька, Н. Веніг, Н. Голуб, Т. Донченко, С. Омельчук, М. Пентилюк, Г. Шелехова, А. Ярмолук. Методика використання ситуативних завдань у процесі формування мовленнєво-комунікативних умінь висвітлена у працях З. Большакової, Л. Варзацької, Н. Голуб, І. Нагрибельної, Г. Лещенко, О. Малої, Л. Шевцової, Г. Шелехової.

Сучасний стан лінгводидактики характеризується увагою науковців до визначення змістових і структурних особливостей уроків української мови [1;2;3;6;9;12]. У різний час цю проблему досліджували О. Біляєв, М. Вашуленко, Н. Голуб, Т. Донченко, С. Караман, В. Мельничайко, М. Пентилюк, Л. Скуратівський, Г. Шелехова та інші. Серед новітніх наукових розвідок слід виокремити статтю І. Кучеренко [6], яка вважає, що зміст сучасного уроку мови повинен прямо пропорційно відображати зміст чинних державних документів і конкретизувати їх змістову орієнтацію в змістовій наповнюваності кожного окремого заняття [6, с. 8]. Автор також зазначає, що провідним компонентом уроку має стати практична комунікативна діяльність, наближена до реального життя [6, с. 10], визначає сучасний оновлений зміст уроку української мови як багатокомпонентний і цілісний, спрямований на розвиток комунікативної компетентності, що складається з низки взаємопов'язаних наскрізних змістових ліній, які органічно поєднуються, взаємопроникають і водночас автономно співіснують [6, с. 11]. Зазначені характеристики стосуються як аспектів уроків, так і розвитку мовлення. Останні мають своє специфічне змістове наповнення і структурну організацію, які потребують спеціальних досліджень. Перераховані здобутки піднімають лінгводидактику на якісно новий щабель, але охоплюють лише окремі аспекти комунікативної спрямованості уроків української мови. Комунікативна спрямованість повинна знайти своє відображення у змісті й структурі уроків української мови.

Мета статті полягає в окресленні шляхів посилення комунікативної спрямованості уроків розвитку мовлення в основній школі, визначенні структурних і змістових особливостей уроків цього типу на основі тексту в межах компетентнісного підходу.

Виклад основного матеріалу. На основі аналізу методичної літератури, спостереження за процесом викладання української мови, практичної експериментальної діяльності ми раніше виокремили шляхи посилення комунікативної спрямованості уроків розвитку мовлення, які передбачають: розгляд процесу навчання рідної мови як комунікації; надання пріоритету в навчанні мови мовленнєво-комунікативним, а не мовним засадам, що сприятиме розвитку вмінь спілкуватися в усній і писемній формі; роботу з текстом, який розуміємо як мету, зміст, засіб і результат навчання; врахування комунікативної природи тексту, що знаходить відображення у виявленні намірів автора, специфіки передачі в тексті комунікативно значущої інформації; посилення мотиваційного компоненту уроку, який забезпечує успішне створення власних висловлювань [7]. Апробацію виокремлених напрямів посилення комунікативної спрямованості уроків розвитку мовлення у четвертих класах на основі виданого посібника [7] ми здійснювали впродовж 2012–2013, 2013–2014 навчальних років у базових школах м. Рівне. У процесі експериментальної діяльності були реалізовані методичні умови формування комунікативної компетентності у процесі роботи з текстом на уроках розвитку мовлення. Серед них, на нашу думку, заслуговують на увагу такі:

- використання інформації, що міститься в тексті, у декількох видах мовленнєвої діяльності в певних різновидах комунікативних завдань, коли інформація викладається по-різному, тобто здійснюється трансформація текстового матеріалу в певний функційний стиль, тип чи жанр мовлення;
- поєднання функційно-стилістичного, культурологічного, текстоцентричного, системно-мовного, проблемного підходів у навчанні української мови;
- вивчення мовних одиниць у єдності їх змісту, форми, функцій на основі тексту, що сприятиме інтеграції мовленнєвої діяльності, тобто свідомому оволодінню мовою; взаємопов'язаний розвиток умінь у рецептивних і продуктивних видах мовленнєвої діяльності;
- застосування системи ситуативних (мовленнєво-комунікативних) завдань на докомунікативному і посткомунікативному етапах уроку РЗМ;
- інтеграція різних видів діяльності на уроці (пізнавальної, мовленнєвої, ігрової, образотворчої, художньо-словесної тощо);
- широке використання елементів інтерактивних технологій у структурі уроку (рольові ігри, ситуативне моделювання, проектні технології), поєднання індивідуальної, парної, групової (малі змінні групи) форм роботи;
- урахування інтегративного характеру комунікативної компетенції;

– формулювання мети уроку за програмовими змістовими лініями, що сприяє взаємопов'язаному формуванню мовленнєвої, мовної, соціокультурної компетенції на базі тексту [7, с. 4–5].

Перераховані особливості складають *змістові основи* уроків розвитку мовлення за компетентнісним підходом.

До *структурних особливостей* уроків розвитку мовлення треба зарахувати оптимальну дидактичну структуру, яка дозволяє реалізовувати мовну, мовленнєву, соціокультурну та (діяльнісну) стратегічну лінії програми і формувати відповідні компетенції [4; 5]. Структурі уроку приділяється значно менше уваги з боку українських дидактів та лінгводидактів. Сучасні вчені вважають, що структура уроку повинна відображати не стільки зовнішні прояви діяльності вчителя й учнів, скільки сутність процесів, з якими пов'язані методична творчість учителя й активна навчально-пізнавальна діяльність учнів, її логіка [3, с. 8]. Усі науковці підкреслюють системність у організації уроку, яка передбачає розташування елементів у певній послідовності. Ми притримуємося поглядів більшості дидактів і пропонуємо орієнтовну структуру уроків розвитку мовлення, яка спрямована на формування комунікативної компетенції і є варіативною, гнучкою і не обмежує креативність учителя. Дидактична структура уроку розвитку мовлення, яку ми розробили, містить сім обов'язкових елементів, які відповідають як загальнодидактичним, психологічним, так і методичним вимогам до уроків цього типу, і, крім того, відображають психолінгвістичні особливості й поетапність формування мовленнєво-комунікативних умінь.

Пропоновані структурні елементи уроків розвитку мовлення:

I. Актуалізація чуттєвого досвіду. Цей структурний елемент є надзвичайно важливим, оскільки емоційно і психологічно налаштовує учнів на роботу впродовж уроку з опорою на їхній чуттєвий досвід як читача, мовця, письменника, слухача, критика. На цьому етапі уроку ефективними вважаємо різні види бесіди (пропедевтична, евристична, інтелектуальна, філософська) залежно від мети, завдань і змісту уроку. Крім того, перспективними вважаємо проведення поетичних, музичних, образотворчих, логічних «хвилинок-цікавинок», ігри в «Асоціації», побудову асоціативного куща, розгадування загадок і кросвордів, інтерактивних розминок («Інтерв'ю», «Мікрофон») тощо. Особливістю першого структурного елементу вважаємо саме *чуттєвий досвід, який пробуджує образність*, що є важливим у створенні власних висловлювань.

II. Мотивація навчальної діяльності. Повідомлення теми й мети уроку. На другому етапі уроку важливим вважаємо проведення мотивації навчальної діяльності, що вже стала необхідним і традиційним в останнє десятиліття компонентом уроку будь-якого типу, у вигляді створення мовленнєвої ситуації, яка буде вирішуватися впродовж усього заняття, стане орієнтиром у досягненні мети уроку. Мовленнєві ситуації (ситуативні завдання) – це мовленнєво-комунікативні вправи, які містять чітко окреслену ситуацію спілкування, називають усі її складові: тему, мету, адресата й адресанта мовлення, стиль, жанр, тип мовлення та інші обставини спілкування, характеристики майбутнього висловлювання [11]. Мета застосування ситуативних завдань полягає в усвідомленні необхідності орієнтуватися в умовах спілкування, планувати і створювати власні висловлювання відповідно до мовленнєвої ситуації, добирати мовні засоби, які б відповідали окресленим умовам спілкування, коригувати й удосконалювати створювані висловлювання з урахуванням ситуації спілкування, що сприяє адекватності усного й писемного мовлення. Науковці вважають, що сучасне навчання повинне мати *ситуаційний характер*, адже таким чином ми маємо занурити навчальний матеріал у штучно створене соціальне середовище і дати змогу учням відчутти користь знань і вмій за межами школи [3, с. 22].

III. Теоретично-мовленнєва підготовка до складання зв'язного висловлювання. У структурі кожного уроку розвитку мовлення обов'язковим елементом є теоретична підготовка до написання твору, реказу чи іншого виду робіт, яка має на меті повторити саме той теоретичний матеріал, який буде необхідним для створення власного висловлювання. Але за компетентнісним підходом це має відбуватися за допомогою *інтерактивних технологій*, які дозволяють на цьому етапі удосконалювати вміння в усіх видах мовленнєвої діяльності. Серед пропонованих видів робіт різноманітні ігрові завдання «Продовж речення», «Закінчи речення», «Так чи ні», «Експерти», «Довідкове бюро», «Мовленнєвий практикум» тощо; робота з картками-інформаторами або узагальнювальними таблицями, які можна використовувати на уроці як у готовому вигляді (вони дають змогу швидко відновити знання), так і колективно створювати у процесі ознайомлення з новим мовленнєвим матеріалом: використання «Пам'яток», наприклад, «Пам'ятка юному читачеві» чи «Що має знати вправний слухач», «Порадник юного оратора» тощо.

IV. Створення тексту зв'язного висловлювання. Розв'язання мовленнєвої ситуації. Це центральний і дуже важливий елемент уроку, у методиці проведення якого існують значні здобутки, вироблені певні традиції. Компетентнісний підхід передбачає акцентування уваги на взаємопов'язаному розвитку чи вдосконаленні рецептивних і продуктивних видів мовленнєвої діяльності (читання й аудіювання у процесі роботи з готовим текстом, говоріння та письма у процесі аналізу, трансформації або створення власного висловлювання), а це зумовлює обігрування, повторне уведення в ситуацію спілкування,

яка була окреслена на етапі мотивації навчальної діяльності, або створення нової. Тому доцільним буде проведення рольових (ділових) ігор, наприклад, «Екскурсовод», «Письменник», «Редактор» (їх зміст зумовлений темою уроку, жанровими особливостями передбачуваного висловлювання, ситуацією спілкування,) конкурсів, змагань; трансформаційних вправ тощо.

V. Удосконалення творчих робіт за рахунок колективного досвіду. Удосконалення власних висловлювань належить до основних мовленнєво-комунікативних умінь, формування яких передбачає застосування рольових ігор, зокрема й довготривалих, наприклад, «Редакція» за проектною технологією. За таким проектом можна впродовж навчального року проводити конкурси на кращого редактора, відбір творів для публікації в альманахах, журналах, стіннінках. Ефективним для школярів вважаємо гру «Продовж речення», яка може стати своєрідною опорою, наприклад, «У творі мого однокласника мені сподобалось...», «На мою думку, у цій роботі можна змінити (доповнити)...».

VI. Саморефлексія. Підбиття підсумків мовленнєвого розвитку учнів за результатами уроку. Обов'язковою умовою підсумовування діяльності на уроці є особистісне спрямування, саме цьому й підпорядкована саморефлексія. Кожен учень має знати, що особисто він зробив для досягнення мети уроку, що нового дізнався, де може надалі застосувати надбані знання та вміння, над чим і для чого він має ще попрацювати. Найбільш доцільними, на нашу думку, будуть інтерактивні форми роботи: підсумкова бесіда, робота в парах (діалоги за результатами діяльності), «Ланцюжкова реакція», «Мікрофон», колективне чи індивідуальне складання різноманітних пам'яток, порад, інструкцій із подальшого застосування набутих знань, складання індивідуального плану роботи з удосконалення власного мовлення тощо.

VII. Поради щодо мовленнєвої діяльності учнів за темою наступного уроку РМ. Як правило, на уроках розвитку мовлення домашнє завдання не задається, крім тих випадків, коли вдома учні пишуть твір чи переказ, підготовка до яких проводилась на уроці. Ми ж пропонуємо одним із елементів уроку, який не обов'язково має бути останнім, зробити спрямування діяльності школярів на теоретичну або практичну підготовку до наступного уроку розвитку мовлення. Це може бути спостереження за змінами у природі, поведінкою чотириногих друзів, тематичний добір прислів'їв, приказок, загадок, читання певних творів, інтерв'ювання рідних і близьких, малювання або добір ілюстрацій, підготовка презентацій, поміркувати над певною темою.

Перші два етапи уроку є докомунікативними, третій і четвертий – власне комунікативні, а останні відображають посткомунікацію на базі створеного тексту, що відповідає психолінгвістичним закономірностям мовленнєвої діяльності. Важливим елементом уроку є мовленнєва ситуація, яка не є структурно закріпленою (може використовуватися на різних етапах, бути наскрізною – охоплювати урок або декілька уроків).

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Таким чином, мета сучасного шкільного курсу української мови – забезпечення належного рівня комунікативної компетенції учнів – передбачає посилення комунікативної спрямованості проведення уроків розвитку мовлення. З цією метою потрібно розглядати урок як навчальну комунікацію, добирати тексти чи систему текстів соціокультурного спрямування, проводити їхній комунікативний аналіз, створювати мовленнєві ситуації, застосовувати інтерактивні методи навчання, окреслювати учням їхні комунікативні статусні ролі тощо. Змістовими особливостями уроку розвитку мовлення за компетентнісним підходом вважаємо взаємопов'язану реалізацію всіх змістових ліній шкільного курсу української мови, яка має знайти відображення у формулюванні мети уроку; серед структурних особливостей слід виокремити цілісність усіх компонентів, що дозволяє засвоювати й застосовувати знання одночасно. Перспективним вважаємо подальшу розробку дидактичних матеріалів до уроків розвитку мовлення, укладання системи ситуативних завдань до них.

Література:

1. Біляев О. Зміст уроку мови / Олександр Біляев // УМЛШ. – 2003. – № 4. – С. 2–6.
2. Голуб Н. Ситуаційний метод на уроках української мови в школі / Н. Голуб // УМЛШ. – 2012. – № 7. – С. 18–24.
3. Донченко Т. Структура уроку української мови / Т. Донченко // УМЛШ. – 2004. – С. 33–35.
4. Компетентнісний підхід до навчання української мови в основній школі (матеріали круглого столу) // УМЛШ, 2012. – №4 – С. 51–65.
5. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики / Під загред. О. В. Овчарук. – К. : «К.І.С.», 2004. – 112 с.
6. Кучеренко І. Зміст уроку української мови в аспекті комунікативного спрямованої освіти / І. Кучеренко // УМЛШ, 2013. – №7. – С. 7–13.
7. Лещенко Г.П. Конспекти уроків розвитку зв'язного мовлення. 4 клас / Г. Лещенко, Л. Іванова. – К. : Шкільний світ, 2012. – 128 с.
8. Мацько Л. Компетентнісні підходи і програмні засади в навчанні української мови / Л. Мацько // Українська мова в освітньому просторі. – К., 2009. – С. 44–60.

9. Петнилюк М. Компетентнісний підхід до формування мовної особистості в євроінтеграційному контексті / М. Петнилюк // УМЛШ, 2010. – №2. – С. 2–8.
10. Українська мова. 5–9 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання // УМЛШ. – 2013. – № 1. – С. 32–54.
11. Шевцова Л. С. Методика застосування мовленєвих ситуативних завдань: Методичний посібник / Л. С. Шевцова. — Житомир, 2004. – 94 с.
12. Шелехова Г. Зміст і структура оновленої програми з української мови для основної школи крізь призму сучасних підходів / Г. Шелехова // УМЛШ. – 2013. – № 2. – С. 60–64.